

УДК 271.2–725(477.82)“179/181”

А. В. Боярчук

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНИ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

У статті визначені особливості формування православного духовенства на Волині наприкінці XVIII–першій половині XIX ст. Показано, що у досліджуваний період верства православного кліру мала ознаки замкненості – майже всі священники і причетники були вихідцями із духовенства, утворювалися цілі династії священно- та церковнослужителів. Духовні треби парафіянам надавали уніїні парохі, переведені на православ'я (на початку XIX ст. вони становили більшість) та єреї, рукопокладені на парафії православними владиками. Доведено, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. верства православного духовенства на Волині швидко збільшувалася.

Ключові слова: Православна церква, священник, причт, парафія, клірові відомості, соціальна верства.

На різних етапах історичного розвитку стратифікація українського суспільства еволюціонувала у взаємозв'язку із державно-політичними та економічними змінами. Після приєднання Волині до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. місцеве духовенство було змушене пристосовуватися до культурно-релігійної моделі, що довгий час формувалася у Росії. Утворювалася своєрідна “матриця” церковного життя регіону, яка донині не втратила свого значення. Важливо показати особливості формування православного кліру на Волині в першій половині XIX ст., адже колективний образ священно- та церковнослужителів дотепер прикрашений стереотипними баченнями та оцінками, які спотворюють реальні характеристики духовної верстви у досліджуваний період.

У наукових студіях можна знайти лише певні зауваження щодо складу православного духовенства на Волині в XIX ст. Так, Сергій Жилюк зазначав, що у волинських парафіях поступово зростала кількість церковнослужителів [1, с.103]. Святненко Анна писала про заповнення вільних парафій на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. духовенством із Лівобережжя і внутрішніх єпархій Росії [2]. Натомість, Валентина Лось зафіксувала лише поодинокі випадки переведення священників-росіян до храмів на Правобережжі [3, с.75]. Історик Ірина Баляс висловила думку, що релігійність на Волині в першій третині XIX ст. “трималася на уніїному духовенстві, яке у свій час волею чи неволею перейшло на православ'я” [4].

Мета статті – показати особливості формування православного духовенства Волині наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

У Російській імперії творення верстви православного кліру визначалося державним законодавством. У XVIII ст. було юридично оформлено виділення православного духовенства в окрему соціальну верству шляхом обмеження вступу та виходу із цього стану, встановлення вимоги мати спеціальну духовну освіту для служби, узаконення практики успадкування церковних посад [5, с.100]. Таким чином, закріплювалася замкненість духовенства щодо інших соціальних верств, визначення церковної служби винятковим привілеєм кліру.

В 1857 р. у Російській імперії вийшов дев'ятий том “Свода законів Российской империи” [6], названий “Про стани”, із посиланнями на нормативно-правові акти XVII–XVIII ст. Збірник містить положення законодавчої регламентації формування верстви православного духовенства у Російській імперії в першій половині XIX ст. Офіційно до білого кліру могли бути зараховані особи всіх станів, але тільки в тому випадку, коли на парафіях не вистачало служителів церкви. Їхня поведінка та освіта мали відповідати духовному званню. Особи інших соціальних верств, котрі бажали стати священниками, повинні були мати дозвіл від казенної палати на перехід до духовного стану. Дружини та діти священників і церковнослужителів також належали до духовного відомства. Священик, що хотів стати світською особою, подавав відповідну заяву до Святейшого Синоду, який давав йому тримісячний термін для прийняття остаточного рішення. Тільки після цього знімався чи не знімався з нього духовний сан. Колишній пастир не міг вступити на державну службу протягом 10 років; вислуга духовного служіння не зараховувалася при нарахуванні пенсії [6, с.61–64].

Обмеження виходу зі стану духовенства проявлялося і в успадкуванні дітьми священно- та церковнослужителів місць для служіння на парафіях своїх батьків. Відповідно до законодавства один із синів священника мав право стати причетником на парафії батька (з перспективою, що згодом єпископ його рукопокладе на єрея), решті синам після отримання освіти священник повинен був знайти місця для служіння в інших парафіях [7]. Влаштувавши сина причетником на свою парафію, настоятель збільшував дохід сім'ї. У віці 25 років причетник, зазвичай, ставав дияконом, у 30 років – другим священником за життя батька, а потім успадковував парафію. Якщо настоятель церкви не мав синів, то після його смерті парафія залишалася “приписною” (духовні треби людям надавав священнослужитель сусіднього храму) до тих пір, поки дочка не виходила заміж за священника, який таким чином отримував місце служіння на парафії покійного тестя. Єреям, що рано овдовіли, рекомендувалося прийняти чернечий постриг [8, с.325]. Отже, законодавство Російської імперії кінця XVIII–першої половини XIX ст. обмежувало як входження до духовного стану, так і вихід із нього.

Для того, щоб з'ясувати як формувалася верства православного парафіяльного духовенства на Волині наприкінці XVIII–першій половині XIX ст., проаналізуємо клірові відомості храмів Володимир-Волинського, Ковельського та Луцького повітів відповідного періоду (див. таблиця 1). У них міститься інформація про походження священників та церковнослужителів.

Таблиця 1

**Походження священиків та причетників у окремих повітах
Волинської губернії в 30-х рр. XIX ст. [9]**

Рік	Повіт	Походження священиків				Всього		Походження причетників				Всього	
		Духовне		Світське				Духовне		Світське			
		особи	%	особи	%	особи	%	особи	%	особи	%	особи	%
1831	Луцький	62	96,9	2	3,1	64	100	90	100	0	0	90	100
1833	Володимир-Волинський	105	99,1	1	0,9	106	100	136	99,3	1	0,7	137	100
1834	Ковельський	42	100	0	0	42	100	49	100	0	0	49	100

Таблиця 1 показує, що майже 100 % священно- і церковнослужителів, які перебували на парафіях Луцького, Володимир-Волинського та Ковельського повітів у 30-х рр. XIX ст., мали духовне походження, що свідчить про замкненість верстви православного кліру на Волині.

Клірові відомості кінця XVIII – першої половини XIX ст. також дають можливість виявити цілі династії священно- та церковнослужителів. Так, у Микуличах Володимир-Волинського повіту з 1796 р. духовні треби місцевим парафіянам надавав священник Йосип Григорович Скульський, рукопокладений у тому ж році вікарним єпископом Житомирським Варлаамом Шишацьким. Через тридцять років у цьому ж селі обов'язки дяка, а потім паламаря, виконував його старший син Федір [10]. Священно- та церковнослужителі із родини Рафальських півстоліття служили в Миколаївському храмі с. Лудин Володимир-Волинського повіту. Ще в 1793 р. унійний єпископом Володимирський і Брестський Арсеній Гловнянський рукопоклад на лудинську парафію священника Івана Олексійовича Рафальського, який згодом перейшов на православ'я; функції дяка у цій святині з 1796 р. виконував його брат Павло. В 1827 р. єрей Іван залишався на парафії в Лудині, а дяком був його шістнадцятирічний син Григорій [11]. У храмі св. Іоанна Хрестителя с. Іванчиці Луцького повіту на початку 40-х рр. XIX ст. служили Мальчевські [12], а в церкві Різдва Богородиці с. Мизів Ковельського повіту Страшкевичі [13].

Можна стверджувати, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., представники родин священників чи причетників успадковували місце служіння у храмах, надаючи духовні треби парафіянам десятиліттями.

Ще одна особливість формування верстви православного духовенства Волині наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. пов'язана із політикою російського уряду щодо Унійної церкви. Після приєднання краю до Російської імперії розпочалася акція навернення уніатів на православ'я, в ході якої унійні парохі переходили на “благодестя”, вливаючись до верстви православного кліру. Натомість, до тих парафій, де унійні священники відмовлялися змінювати конфесію, прислалі православних священнослужителів із сусідніх єпархій [14, с.238–239]. Однак найчастіше на парафії, де парохі не хотіли переходити на православ'я, православні єпископи висвячували випускників духовної семінарії. Таким чином, православне духовенство на Волині наприкінці XVIII – початку XIX ст. формувалося із священників, рукопокладених єпископами Православної церкви, та парохів, які перейшли на православ'я.

Скільки унійних парохів перейшло на православ'я наприкінці XVIII – початку XIX ст. і скільки священників, рукопокладених православними владиками, було в цей період на волинських парафіях, дають можливість визначити клірові відомості (див. таблиця 2).

Таблиця 2

Священики, рукопокладені єпископами Православної церкви, та унійні єреї, які перейшли на православ'я, в окремих повітах Волинської губернії наприкінці XVIII – початку XIX ст. [15]

Рік	Повіт	Священики, рукопокладені єпископами Православної церкви		Унійні священники, які перейшли на православ'я		Всього священників на парафіях	
		особи	%	особи	%	особи	%
1797	Луцький	56	43,4	73	56,6	129	100
1799	Дубенський	9	18,4	40	81,6	49	100
1804	Володимир-Волинський	70	43,7	90	56,3	160	100
1805	Ковельський	15	31,2	33	68,8	48	100
1811	Старокостянтинівський	77	68,7	35	31,3	112	100
1814	Житомирський	98	72,1	38	27,9	136	100

Таблиця 2 показує, що наприкінці XVIII – початку XIX ст. унійні парахи, переведені на православ'я, становили більшість на парафіях Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського та Дубенського повітів. Священнослужителі, висвячені на парафії православними владиками, склали менше половини. Натомість у святинях Старокостянтинівського та Житомирського повітів їх було більше, ніж унійних парохів, переведених на православ'я. Це пояснюється в першу чергу тим, що Старокостянтинівський та Житомирський повіти – південно-східні терени Волинської губернії (приєднані до Росії після другого поділу Речі Посполитої 1793 р.), в котрих Православна церква утверджувалася раніше, ніж в західних повітах, що увійшли до Російської імперії за третім поділом Польщі 1795 р. Крім того, у південно-східних землях Волині через постійне втручання Росії у внутрішнє життя Унійної Церкви, унія не пустила таких глибоких коренів, як на заході [3, с.53].

З часом унійних єреїв, які перейшли на православ'я, залишалося все менше (наприклад, у 1820 р. у Ковельському повіті з 50 священників тільки 9 були рукопокладені уійними єпископами; у Володимир-Волинському повіті зі 165 настоятелів – 32) [16].

Серед священників, які служили на волинських парафіях наприкінці XVIII–початку XIX ст. були такі, що після висвячення на волинські парафії ніколи не змінювали місць служіння, єреї, переведені служити з церков одних повітів Волинської губернії в інші, та священнослужителі, направлені до волинських церков з інших губерній (див. таблиця 3).

Таблиця 3

Священики, висвячені на волинські парафії, що не змінювали місць служіння та єреї, переведені служити з інших повітів і губерній наприкінці XVIII – початку XIX ст., в окремих повітах Волинської губернії [17]

Рік	Повіт	Священики, висвячені на парафії, що не змінювали місць служіння	Священики, переведені на парафії з інших повітів		Священики, переведені на парафії з інших губерній		Загальна кількість священників у церквах повіту
			повіти	особи	губернії	особи	
1805	Луцький	66	Острозький	3	Мінська	1	86
			Заславський	1	Київська	1	
			Рівненський	2			
			Кременецький	1			
			Дубенський	3			
			Житомирський	4			
			Ковельський	2			
		Новоград-Волинський	2				
1811	Володимир-Волинський	59	Острозький	1	Курська	1	63
			Кременецький	1	Подільська	1	
1811	Ковельський	35	Кременецький	1			38
			Дубенський	1			
			Новоград-Волинський	1			

У таблиці 3 видно, що більшість священників, які надавали духовні треби парафіянам у церквах Луцького, Володимир-Волинського та Ковельського повітів, були висвячені владиками на тамтешні парафії наприкінці XVIII–початку XIX ст. і ніколи не змінювали місць служіння. Це були унійні парахи, що після переведення на православ'я залишилися на своїх парафіях (у Луцькому повіті в 1805 р. їх було 46, у Володимир-Волинському та Ковельському повітах 1811 р. відповідно 21 та 18) і священники, висвячені на парафії православними владиками – архієпископом Волинським і Житомирським Варлаамом Шишацьким у 1796–1805 рр. та його наступником Даниїлом Паттоком-Михайлевським в 1806–1811 рр. Єреїв, переведених служити до храмів Луцького, Володимир-Волинського та Ковельського повітів з інших повітів Волинської губернії наприкінці XVIII – початку XIX ст. було небагато (в Луцькому повіті 18, Володимир-Волинському 2, Ковельському 3); ще менше в цей період перевели священників з інших губерній (в Луцькому та Володимир-Волинському повітах таких єреїв було по два; в Ковельському повіті їх не було зовсім).

Можна стверджувати, що наприкінці XVIII – початку XIX ст. переміщення настоятелів волинських храмів з одного повіту в інший, а тим більше, переведення до волинських святинь священників з інших губерній, були рідкісним явищем.

У першій половині XIX ст. не було чіткого визначення складу священно- та церковнослужителів у храмах (див. таблиця 4).

Таблиця 4

Священики та причетники у парафіях наприкінці XVIII – початку XIX ст. [18]

Рік	Повіт	Священики та причетники у парафіях	К-ть парафій	Загальна к-ть священиків та причетників у церквах повіту
1799	Дубенський	Священик	24	52
		Священик і дяк	27	
		Священик, дяк і паламар	1	
1805	Луцький	Священик	22	125
		Священик і дяк	48	
		Священик, дяк і паламар	41	
		Священик і паламар	12	
		Два священики і дяк	1	
		Священик, два дяки і паламар	1	
1805	Ковельський	Священик	28	49
		Священик і дяк	14	
		Священик, дяк і паламар	5	
		Два священики	1	
		Священик, два дяки і паламар	1	
1811	Старокостянтинівський	Священик	10	115
		Священик і дяк	11	
		Священик, дяк та паламар	60	
		Священик і паламар	34	
1814	Житомирський	Священик	28	146
		Священик і дяк	33	
		Священик, дяк та паламар	58	
		Священик і паламар	27	

Із таблиці 4 видно, що у Дубенському та Луцькому повітах найбільше було парафій, де служили священик і дяк, у Старокостянтинівському і Житомирському повітах до них додався ще паламар, а у Ковельському повіті найчастіше духовні треби парафіянам надавали тільки священики. У Старокостянтинівському та Житомирському повітах склад священиків і причетників у храмах був найповнішим, що пояснюється сильними позиціями Православної церкви. У храмах Старокостянтинівського, Житомирського і Луцького повітів наприкінці XVIII – початку XIX ст. служило в два рази більше священно- та церковнослужителів, ніж у церквах Дубенського і Ковельського повітів. Це означає, що в останніх двох повітах Православна церква утверджувалася найповільніше.

Синодальні укази від 4 квітня 1842 р. [19] та 1 квітня 1843 р. [20] регламентували кількість священиків і причетників на парафіях Литовської, Могилівської, Мінської, Полоцької та Волинської єпархій, розподіляючи парафії на класи, відповідно до кількості парафіян (див. таблиця 5).

Таблиця 5

Священно- та церковнослужителі у парафіях в 40-х рр. XIX ст. [21]

Рік	Повіт	Священно-та церковнослужителі у парафіях	К-ть священно- та церковнослужителів	Загальна к-ть священно- та церковнослужителів у церквах повіту
1844	Володимир-Волинський	Священики	112	318
		Диякони	3	
		Дяки	110	
		Паламарі	55	
		Проскурниці	38	
1846	Луцький	Священики	96	287
		Диякони	2	
		Дяки	95	
		Паламарі	52	
		Проскурниці	42	
1848	Ковельський	Священики	49	142
		Диякони	1	
		Дяки	48	
		Паламарі	22	
		Проскурниці	22	

У таблиці 5 бачимо, що після того, як Синод регламентував кількість представників духовенства на парафіях, у волинських храмах почали служити диякони та проскурниці, яких раніше не було. Крім того, в 40-х рр. у церквах Волині значно зросла кількість священиків, дяків та паламарів, порівняно з початком

XIX ст. Отже, в першій половині XIX ст. верства православного духовенства на Волині швидко збільшувалася, що засвідчує зміцнення позицій Православної церкви в регіоні.

Отже, наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. православне духовенство на Волині формувалося як замкнута соціальна верства. Майже всі представники кліру мали духовне походження, утворювалися цілі династії священно- та церковнослужителів. Так відбувалося тому, що після входження Волині до Російської імперії духовенство регіону змушене було пристосовуватися до російської соціально-культурної моделі, де формування православного кліру визначалося законодавством, яке юридично оформляло церковну службу виключним привілеєм представників духовного відомства. Особливістю формування волинського православного духовенства у визначений період було також те, що верству утворювали унійні парахи, переведені на православ'я (на початку XIX ст. вони становили більшість) та єреї, рукопокладені на парафії православними владами. Більшість священників після висвячення на волинські парафії ніколи не змінювали місць служби; єреїв, переведених служити з одного повіту Волинської губернії в інший, а тим більше, переведених до волинських святинь з інших губерній, було дуже мало. Особливістю формування православного кліру на Волині наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. було також те, що у цей період верства духовенства швидко збільшувалася.

Джерела та література

1. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині: 1793–1917 рр. / С. І. Жилюк. – Жт.: Журфонд, 1996. – 174 с.
2. Святненко А. В. Правове становище Православної Церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/KNP/162/knp162_134-137.pdf. – Назва з екрану.
3. Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект / В. Е. Лось; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К., 2013. – 300 с.
4. Баляс І. А. Роль уніатського кліру у суспільно-політичному житті Волинської губернії в першій третині XIX ст. / І. А. Баляс // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 47.
5. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.) / Б. Н. Миронов. – СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2003. – Т. 1. (3-е изд.). – 549 с.
6. Свод законов Российской империи повелением государя императора Николая Перваго, издание 1857 года. Законы о состояниях. – Кн. I. – Т. IX. О разных родах состояний, и различии прав им присвоенных. – С-Пб., 1857. – 565 с.
7. Прибавление о правилах причта церковнаго и чина монашескаго. Прибавление к Духовному Регламенту, 31 мая 1722 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 4 022. – С. 707.
8. Смолич И. К. История Русской Церкви 1700–1917 / И. К. Смолич. Часть первая. Книга восьмая. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – 800 с.
9. Підраховано за: Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 35, оп. 5, спр. 27, 121, 279.
10. ДАВО, ф. 35, оп. 5, спр. 10, арк. 7; спр. 23, арк. 6; спр. 30, арк. 38.
11. ДАВО, ф. 35, оп. 5, спр. 10, арк. 29; спр. 23, арк. 25; спр. 30, арк. 24 зв.
12. ДАВО, ф. 35, оп. 5, спр. 262, арк. 10; спр. 279, арк. 334 зв.; спр. 283, арк. 128 зв.
13. ДАВО, ф. 35, оп. 5, спр. 121, арк. 44 зв.; спр. 128, арк. 88 зв.
14. Петров Н. И., Малышевский И. И. Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Н. И. Петров, И. И. Малышевский. Издано при министерстве внутренних дел П. Н. Батюшковым. – СПб., 1888. – 416 с.
15. Підраховано за: Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф. 369, оп. 1, спр. 1; ДАВО, ф. 35, оп. 5, спр. 258, 97; Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф. 1, оп. 73, спр. 58, 428.
16. Підраховано за: ДАВО, ф. 35, оп. 5, спр. 19, 110.
17. Підраховано за: ДАВО, ф. 35, оп. 5, спр. 12, 102, 258.
18. Підраховано за: ДАРО, ф. 369, оп. 1, спр. 1; ДАВО, ф. 35, оп. 5, спр. 258, 97; ДАЖО, ф. 1, оп. 73, спр. 58, 428.
19. О штатах для причтов сельских церквей в епархиях: Литовской, Могилевской, Минской и Полоцкой и в двух уездах Волинской. Именной [указ], данный Синоду. 1842. Апреля 4 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Ч. 1. – № 15 470. – С. 264.
20. О улучшении содержания православного духовенства Западного края. Именной [указ], данный Синоду. 1843. Апреля 1 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1844. – Т. XVIII. – Ч. 1. – № 16 678. – С. 191.
21. Підраховано за: ДАВО, ф. 35, оп. 5, спр. 30, 129, 284.

Boyarchuk A. V. Orthodox clergy Volyn: features of formation (the end of XVIIIth–first half of XIXth Centuries).

The article defines the features formation of the Orthodox clergy in Volyn in the late XVIIIth–the first half of the XIXth Centuries. It is shown, that in the study period class orthodox clergy had signs of closure – almost all of the priests and the clerk came from the clergy, formed the whole dynasty of clergymen. Spiritual rites provided parishioners Uniate parohi, converted to Orthodoxy (in the beginning of the XIXth century they were the majority) and erei, ordained in the parish of Orthodox lords. It is proved, that at the end of XVIIIth–the first half of XIXth Centuries class Orthodox clergy in the Volyn region increased rapidly.

Key words: Orthodox Church, priest, clergy, parish, khirovi statements, social class.

Боярчук А. В. Православное духовенство Волини: особенности формирования (конец XVIII–первая половина XIX вв.).

В статье определены особенности формирования православного духовенства на Волини в конце XVIII – первой половине XIX вв. Показано, что в исследуемый период сословие православного клира имело признаки замкнутости – почти все священники и причетники были выходцами из духовенства, образовывались целые династии священно- и церковнослужителей. Духовные требы прихожанам оказывали униатские парахи, переведены в православие (в начале XIX в. они составляли большинство) и єреї, рукоположены на приход православными владыками. Доказано, что в конце XVIII – первой половине XIX вв. сословие православного духовенства на Волини быстро увеличивалось.

Ключевые слова: Православная церковь, священник, причт, приход, клировые ведомости.